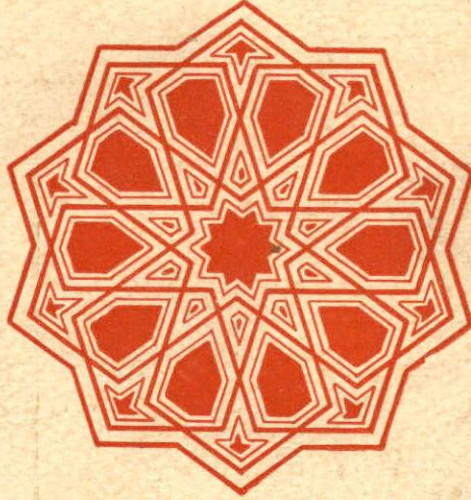

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1962

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ—1963

Yıl: 1962

Cilt: X

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1962

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ—1963

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>İslâm Felsefe ve İtikadının Garba tesiri</i> 1
Prof. Dr. Neş'et ÇAĞATAY	: <i>İslâmiyetin Yayılışı Sırasında Arabistana Komşu Memlekelerin durumu</i> 33
Prof. Dr. Kâmiran BİRAND	: <i>Existencialisme Üzerine</i> 41
Doç. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU	: <i>Din Sosyolojisinde Son Gelişmeler</i> 49
Doç. Dr. Cavit SUNAR	: <i>Din Nedir</i> 65
Hüseyin YURDAYDIN	: <i>Üstüvani Risalesi</i> 71
Aly MAZAHERÎ	: <i>Ortaçağda Mescitler, Ramazan ve Hac Çeviren: Asis. Dr. Bahriye ÜÇOK</i> ... 79
Osman KESKİOĞLU	: <i>Cemaleddin Efgâni</i> 91
Dr. İsmail CERRAHOĞLU	: <i>Kur'an-ı Kerim ve Sâbitler</i> 103
Prof. James ROBSON	: <i>İbn İshak'ın İsnad Kullanışı Çeviren: Talât KOÇYİĞİT</i> 117
Dr. İsmail CERRAHOĞLU	: <i>Muhyiddin el-Kafiyeci ve "Et-Teyisir fi kavaidi İlmi't-Tefsir" adlı Risalesi</i> 127
Doç. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU	: <i>İstatistik ve Anket Usulleri</i> 133
Doç. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU	: <i>Yaşlara göre Dini Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerinde bir Anket</i> 141
Halil ASLANGÜL	: <i>İslâmda Resim</i> 153
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>Irakta Bağdat ve El-Kindi'nin 1000. yıl Dönümünü Anma Töreni</i> 157
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>La Philosophie D'al-Kindi</i> 162
Hüseyin YURDAYDIN	: <i>Gazavat-Namele'r'e Ek III</i> 167
Asis. Dr. Esat KILICER	: <i>Kitap Tahlili</i> 175

C E M Â L E D D İ N E F G Â N İ

OSMAN KESKİOĞLU

Cemâleddin Efgânî Seyyid Muhammed İbn Safdar, 1254-1314 H./ 1838-1897 M.

İleri görüşlü ve açık fikirli bir bilgin, büyük bir mütefekkir olarak tanınan *Cemâleddin Efgânî*, herşeyden evvel şarkın uyandırıcılarından biridir. İslâm Âlemine hürriyet fikirlerini aşlamış, müslümanları uyandırmak için gece gündüz demeden, durmadan didinmiştir. O, hem muharrir, hem hatip bir zattır. Kalemini ve dilini İslâm davalarına vakfetmiştir.

Başlıca iki gâyesi vardı:

- 1- İslâmı uyandırmak, ıslâhat yapmak, medeniyet yolunu göstermek.
- 2- Müslüman ülkelerini Avrupalıların siyasi ve iktisâdî nüfuzundan kurtarmak.

O, müslümanları cehalet karanlığından, gaflet bataklıklarından kurtarmak için çalıştı. İstilâcılara karşı amansız bir düşmandı. Zillete katlanmayan, izzet-i nefsi çığnetmeyen şerefli ve yorulmaz bir mücahid idi. Parlak bir zekâyâ, ateşli bir mizaca sahipti. Keskin bakışları, cehâlet bulutlarını, gaflet sislerini dağıtan birer güneş gibi idi. Son asırlarda İslâm ülkelerinde görülen hürriyet davranışları onun eseridir. Baktı ki: İslâm âlemi uykuda. Uyan! diye haykırdı. Gördü ki: Müslüman ülkelerinin çoğu istilâ altında. Kalk, silkin! diye seslendi. Müslüman ülkelerini yabancı boyunduruğundan, siyâsî ve iktisâdî esâret ve tahakkümlerden kurtarmak için müslümanların uyanmasını; gafletten silkinmesinin, zilletten, meskenetten kurtulmasının şart olduğuna kanî idi. "Her millet kendi millî varlığını duymalı, uyanmalı" diyordu. Millî ceryanlara aslâ karşı değildi. Kuvvetli milletlerden meydana gelen İslâm câmiasının da kuvvetli olacağı şüpheşizdi.

Milliyeti hakkında rivâyetler muhtelifdir. İranlı, Afganlı, Türk olduğuna ileri sürenler var. Talebesi Muhammed Abdu'nun yazdığına göre, meşhur muhaddis Ali Tirmizî vasıtasıyla nesebi Hazret-i Ali'nin oğlu Hazret-i Hasan'a varır. Onun için *Seyyid* unvanını kullanmış. Kendisinin anlattığına göre Kâbil şehrine üç günlük mesafede bulunan Küner köyünde veya Hemedân civarında Esadâbâd'da doğmuştur. Âilece Hanefî mezhebinde idiler. Çocukluğu ve gençliği Afganistan'da geçti. 8 yaşında iken Türkçe konuşmasını bilirdi. Ahmed Ağaoğlu bir yazısında Afganlı'nın Azerî Türkü ve Merâgalı bir âileden olup Hemedan civarında doğduğunu ve süt emer bir çocukken Afgan'a hicret ettiklerini bizzat kendisine söylediğini yazıyor. (1)

Küçük yaşında babası ile Kâbil'e gelmiş, ilk tahsilini orada yapmıştır. 8 yaşında tahsile başlamış, 10 sene tahsiline devamla çağında mutâd İslâm ilimlerini Kâbil medresesinde öğrenmiştir. Ayrıca felsefe ve müsbet ilimlerle de ilgilenmiştir. Arapça, Farsça ve Türkçe bilirdi. Avrupa lisanlarından bazılarında da vakıftı. (Fransızca bilir, İngilizce ve Rusca anlardı). 18 yaşında iken Hindistan'a gitti. Bir sene kadar Hindistan'da kaldı. Oradan Hacca yollandı. Bir çok yerlere uğrayarak 1273 H. de Mekke'ye vardı. Hac'tan sonra Afganistan'a dönerek Emîr Dost Muhammed Han devrinde me'muriyete girdi. Hükûmet adamları arasında yer aldı. Onun vefatı üzerine yeni Emîr Şir Ali'nin biraderi Muhammed A'zamla olan sıkı dostluğu yüzünden memlekette, Şir Ali Han'ın mevkie gelmesi dolayısıyla, patlak veren sülâle kavgalarına karışmış oldu. Kısa bir müddet Muhammed A'zama Müşâvir-i Hâşık yaptı. Yine

1) Ahmed Ağaoğlu, *Türk Yurdu*, c. I. S. 201.

iç savaşlar başladı. Muhammed A'zam'ın düşmesi üzerine o da Afganistan'dan ayrıldı. Hindistan'a geçti. (1285) H.

İngilizler uzun müddet Hindistan'da kalmasını tehlikeli gördüler. Bu yüzden Hindistan'ı terke mecbur kaldı. Oradan Kahireye geldi. Mısırda iyi karşılandı. Ezher Ulemâsiyle ve talebesiyle tanıştı, dostluk kurdu. Husûsî ikâmetgâhında talebeye ders verdi. Musâhabelerde bulundu. Bu, islâmı uyandıran ilk ses oldu. Şark böyle bir ses bekliyordu. Fakat kimse cesaret edemiyordu. Onun için bu sesi alkışladılar ve etrafında toplandılar.

Mısır'da uzun müddet kalamadı. İstanbul'a geldi. (1286 H.-1870M) İslâm âleminde hayli şöhret yapmıştı. İstanbul'da yüksek tabaka Ricâlî, Bâb-ı Âlî erkânı onu pek samîmî karşıladılar. Biriki gün sonra Sadrazam Âlî Paşa tarafından kabûl edildi. Hükûmetten ve halktan itibar gördü. Ayasofya ve Sultan Ahmed câmî'lerinde va'z etmeğe davet edildi. 6 ay sonra kendisine Meclis-i Kebir-i Maarif azalığı verildi.

Dârü'l - fûnûn'daki konferans :

Afganlı'nın şöhreti günden güne artıyordu. Takdirkârları çoğalıyordu. Gafletten bunalan, ilim ve irfana susayan ilerleme âşıkları, İslâm âlemini uyandıрмаğa ve yükselmeğe davet eden bu seste aradıklarını bulur gibi olmuşlardı. Fakat mezar taşı gibi câmid bir halde duranlar bundan gocundular; Afganlı'nın aleyhinde bulunmağa başladılar. 110. Şeyhu'l-İslâm Hasan Fehmi Efendi de onu muzır fikirler yaymakla ithâm ve saraya jurnal etti. Abduh diyor ki: "Maarifin yayılması hususunda gösterdiği yolları takibe arkadaşları taraftar olmadılar. Gösterdiği yolların bir kısmı da Şeyhu'l-İslâm Hasan Fehmi Efendinin işine gelmiyordu. Bu yüzden kendisine kin bağladı." Nihayet Dârü'l-fünun'da verdiği konferans bahane edilerek dedikodular arttı; aleyhinde bulunanlar çoğaldı. Seçkin bir dinleyici kütlesi önünde verilen bu konferansın biraz bahsedelim:

Dârü'l-fünûn halka konferanslar tertip ediyordu. 1286 H. 1870 M. senesi Ramazanında buna başlanmıştı. 1287 senesinde de bunlara devam olunacaktı. 1 Recep 1287 tarihli *Takvim-i Vakâyi* gazetesi, Müsâmerât-ı İlmiye ve Edebiye başlığı altında şunları yazıyor: (2)

"Envâr-i bâhiru'l-âsâr ulûm u fûnûn ile ezhân-i halkın tenviri ve bu vechile saadet-i efrad u millet ve ma'muriyet-i bilâd u memleket kazâyâ-yı mühimmesinin istihsâli esbab-i husûli zımmında bir vakittenberi memâlik-i mütemeddinede geceleri.... (Konferanslar vermekte) olduklarından bu sûretle mebâdî-i ulûm u fûnûna bile muttali' olmayan efrad-ı ahâli kendilerinin anlayacakları sûretle irâd olunan Makalât-ı ilmiyeden istifâde ile tahsil-i malûmat-ı ibtidâiye eylemekte olup bu suretin ise terbiye-i ehalice bilvücûh fevâidi ve muhassenatı meşhud olmasına mebnî geçen sene Ramazan-ı şerifi gecelerinde Dârü'l-fünûn-ı Osmânî dershanelerinde ba'zı zevât-ı maârif-simât çıkıp olvehile mesâil-i muhtelifeye dâir makaleler (konferanslar) irâd etmiş ve bilcümle huzzâr ve müstemiin bundan müstefid olmuş olduklarından işbu usûl-i mehâsin-şumûlün bu sene-i mübâreke Ramazan-ı şerifi gecelerinde dahi icrası kararlaştırılmış olmakla her gece irâdî ehâlice fâideli görünen mebâhis-i ilmiye ve edebiye ve hikemiyenin defteri bervech-i zîr derc kılınmış olduğundan erbâb-ı maârif ve himmetten bervech-i usûl Dârü'l-fünûn-i mezkûrda irad-ı makalât-ı ilmiye etmek emel ve arzusunda bulunan zevat-ı kiramın âtiyüzzikir bahislerden kangısını intihap ve tercih eyler ise ol bahsi ve Ramazan-ı şerifin hangi gecesi ona dair makale "konferans" irad eyleyeceğini Dârü'l-fünûn-ı mezkûr müdiriyeti canibine beyan ve iş'âr eylemesi ilân ve ihtar olunur."

Bundan sonra konferans konuları gösteriliyor. Biz hangi ilimlere dâir olduğunu belirtmek için yalnız başlıkları işaret edelim:

2) Takvim-i Vakâyi, 1287

1- Hikmet-i Tabîiyye, 2- Kimya, 3- İlm-i Cevv-i Hevâ, 4- Heyet-i Âlem, 5- İlm-i Tabîat-i İnsan, 6- Tıp, 7- Tarih-i Tabîî, 8- Tabakât-ı Arz, 9- Ziraat, 10- Terakkiyât-ı Ulûm ve Sanâyi, II- İlm-i Servet "İktisâd", 12- İlm-i Hukûk, 13- Ahlâk, 14- Edebiyat,

İşte bu seri konferanslar arasında, Dârü'l-fünûn Müdürü Tahsin Efendi, sanayii teşvik gayesiyle bir konferans vermesini Cemâleddin Efgânî'den rica eder. Efgânî, Türkçesinin zayıf olduğunu ileri sürerek özür diler. Fakat ısrar edilince razı olur. Vereceği konferansını yazarak zamanın Maarif Nazırı Safvet Paşa'ya, Meclis-i Kebir-i Maârif Âzası Münif Paşa'ya göstermiş, onlar da konferansı pek beğenmişler.

Cemâleddin büyük şöhret yapmış bir zât olduğundan konferans günü halk Dârü'l-fünûna koşmuş. Hükûmet adamları, âlimler, gazeteciler, vüzerâdan bir kısmı orada imişler. Cemâleddin hazırladığı konferansını vermiş. Konferansında, insanın yaşayışı canlı bir vücuda benzetiliyor. San'atlardan herbiri bu canlı vücudun birer organı olarak gösteriliyor. Hayatta her organın nasıl bir vazifesi varsa sanayiinde de maîşette öyle bir faidesi bulunduğu anlatılıyor. Meselâ: Memleket idaresi, iradenin merkezi olan dimağ mesabesindedir. Demirciliği kollara, çiftçiliği karaciğere, gemiciliği ayaklara benzetmiş. Her organı böyle teşbihlerle açıklamış. Nihayet şöyle demiş: "İnsanlara ait saadetin vücudu bunlardan meydana gelir. İnsanlığın cismi bu suretle teşekkül eder. Ruhsuz bir cisim için hayat yoktur. Bu cismin, yani beşer saadetinin ruhu ise ya nübüvettir veya hikmettir. Yalnız bunların arasında fark vardır. Zira nübüvvet İlâhî bir atıyyedir ki, nâsin eli buna erişemez; çalışmakla elde edilemez. Allah dilediğine verir. O vehbîdir. Hikmet ve felsefeye gelince: bu kesbîdir. Fikir ve görgü ile kazanılır. Sonra peygamber hatadan masundur. Halbuki hakîm hataya düşebilir."⁽³⁾

İşte Şeyhü'l-İslâm Hasan Fehmi Efendi, sanayia âit konferansında peygamberlikten bahsedilmesine takılmış, "peygamberlik san'attır, diyor" diye gürültüyü kopartmıştır. Başında bulunduğu Meşihat tarafından Cemâleddin hakkında soruşturma yapılmış; konferansında bulunanlardan sorularak tâkibâta geçilmiş. Efgânî'nin din ve ilme aykırı bir söz sarfetmediği muhakkak iken Şeyhü'l-İslâm hasedinden hakdan bir batıl çıkarmağa çalışmış; sanayia dâir verilen bir konferansta peygamberlikten bahsetmesini fırsat bilerek Cemâleddinin, "Nübüvvet san'attır" iddiasında bulunduğunu etrafa kasden yaymış, hatta camilerde bunu halka etraflıca anlatmaları için vâizleri teşvik etmiş. İskolastik zihniyetin tamamıyla esiri olan dar kafalar, Efgânî'nin getirdiği yeni fikirleri anlayamazlardı. Bir çok şeyleri hazm edenler, bunları hazmedemediler; ona saldıрмаğa başladılar.

Cemâleddin haksızlığa tahammülü olmayan, zulme karşı feveran eden ateşli bir adamdı. Konferansının böyle kötüyü yorulmasına hiddetlendi, kızdı. Şeyhu'l-İslâmla muhâkemesini bile istedi. Bazı dostları Cemâleddin'e sükûnet tavsiye ediyorlardı. Fakat hakikat yolcusu olan, bu uğurda terk-i dâr u diyâr eden, müstebid hükümdarlara, İslâm ülkelerini istilâ eden müstemlekecilere kafatutan bu ateşli mücâhid, bu hasızlığa nasıl tahammül ederdi. Şeyhu'l-İslâm ise vâizlerini seferber etmiş, bu garîb misafir aleyhinde boyuna söyletiyordu.

Ders vekili Filibeli Halil Efendi. Süyûfu'l-Kavâtî' adlı bir eser kaleme almış, kesici kılıçlar demek olan bu eserle boyuna kesip biçiyordu, ama mazlumların boynunu kestiğinin farkında değildi.

"Dârü'l-Fünûn'da peygamberliğin sanayiden sayıldığı bâtil iddiası ile fesâda çalışan bir müfsidin muzır telkinlerinden sâdedil müslümanlar arasında hasıl olan kötü tesirleri

3) Konferansın bu kısmını Mehmed Âkif, *Sırat-ı Müstektim*, sayı: 90 da Cemâleddin Efgânî başlıklı yazısında nakledecektir.

gidermek, fena izleri silmek ve merkûmun (Cemâleddîn'in) şeriat nazarında cezasının ne olduğunu göstermek için İrâde-i Seniyye-i Hilâfet-penâhi ile kaleme alındığı-Türkçe tercemesinin başında söyleniyor. İrâde-i Seniyye ile olup olmadığını bilmiyoruz. Bildiğimiz bir şey varsa içindeki hükümlerin İslâm dînine uygun olmadığıdır. İslâm dîni böyle İslâm uğrunda kendini fedâ eden Cemâleddîn'leri katletmek için gelmiş bir din değildir. Eserde Nübüvvet ve hikmet (Felsefe) meseleleri ele alınıp Cemâleddîn'e hücumlar yağdırılıyor. Meselâ: "Kaail-i merkûmun mezkûr kelâmı kendi zu'munca felsefe ve hikmetin dâreyn saadetine isâl için kifâyet eder olduğuna ve bir de nebî olan zât-i şerifin hikmet ve felsefeye muvâfık olup ana muhâlefet etmeyeceğine ve kavâidi felsefeyi hedm eylemeyeceğine delâlet eder. Halbuki her kim se bu îtikadlarda bulunur ise kâfir olur. Her müslüman ki irtidad eder; eğer tâib olmazsa derhal katlonulur."⁽⁴⁾

Bu hikmet düşmanlığının sebebini nedir? Halbuki hikmet *Kur'an-ı Kerim*'in övdüğü birşeydir. Merhum Hamdi Yazır (*Yü'til-Hikmete men yeşa'*) âyetinin tefsirinde ⁽⁵⁾ hikmetin bütün mânalarını ne güzel anlatır. Hikmet düşmanları o satırları okusunlar da biraz hikmet öğrensiner. Burada hikmetin 23 türlü mânaya geldiği gâyet güzel izâh olunmaktadır.

Maddiyyûna red için eser yazan Cemâleddîn nasıl olur da dinsizlikle itham olunabilir? M. Reşit Rıza bu husustan bahsederken şöyle diyor: "Aklî ilimlerde yüksek olan kimseleri anlayamıyorlar, dinsizlikle itham ediyorlar. İbn-i Sîna, İbn-i Rüşd, Ebû'l-Hasen Şâzelî, Muhiddîn Arabî, Hucetü'l-İslâm Gazalî hep aynı ithama uğradılar..."⁽⁶⁾

Büyük İslâm Şâiri rahmetli Mehmed Âkif, Cemâleddîn Efgânî'nin böyle uluorta dinsizlikle itham olunmasından müteessir olmuş, bu isnadları red için *Sırat-ı Müstekîm* dergisinin Cemaziye'l-Evvel-1328-Mayıs 1326 tarihli 90. sayısında *Cemâleddîn Efgânî* başlıklı bir yazı yazmıştır. O yazıda şöyle diyor:

"Benim bugün yapmak istediğim birşey varsa o da Hazretin hâtıra-i pâkine sürülme istenilen bir lekeyi, bu levs-i bühtâni göstermek, onun mahiyetini, nereden geldiğini tetkik eylemektedir."

Bundan sonra meşhur konferans hâdisesinden bahsederek Şeyhü'l-İslâmın hased yüzünden Cemâleddîn'i küçük düşürmek için ona dinsizlik isnad ettiğini anlatıyor.

Akif, *Sırat-ı Müstekîm*'in 91 inci sayısında yine Cemâleddîn Efgânî mevzuuna dönüyor ve *Hasbihal* başlıklı yazısına şöyle başlıyor:

"Geçen hafta merhum Cemâleddîn Efgânî'ye dâir bir kaç söz söylemiştim. Maksadım o büyük adama isnad edilmek istenilen dinsizliğin pek yanlış bir tevcih, olduğunu göstermek idi..."

Akif, bundan sonra şuna buna yapıştırılan tekdir meselesine temasla şöyle devam ediyor: "Müslümanlıkta en güç bir şey varsa o da bir adama dinsiz pâyesini vermekten ibaret olduğu halde fazlını, irfanını ikbalini, şöhretini çekemediğimiz, yahut tarz-ı tefekkürünü kendi meşrebimize muvâfık görmediğimiz kimseleri bu hasbî rütbe ile nazardan düşürmek nedense bize pek kolay geliyor"

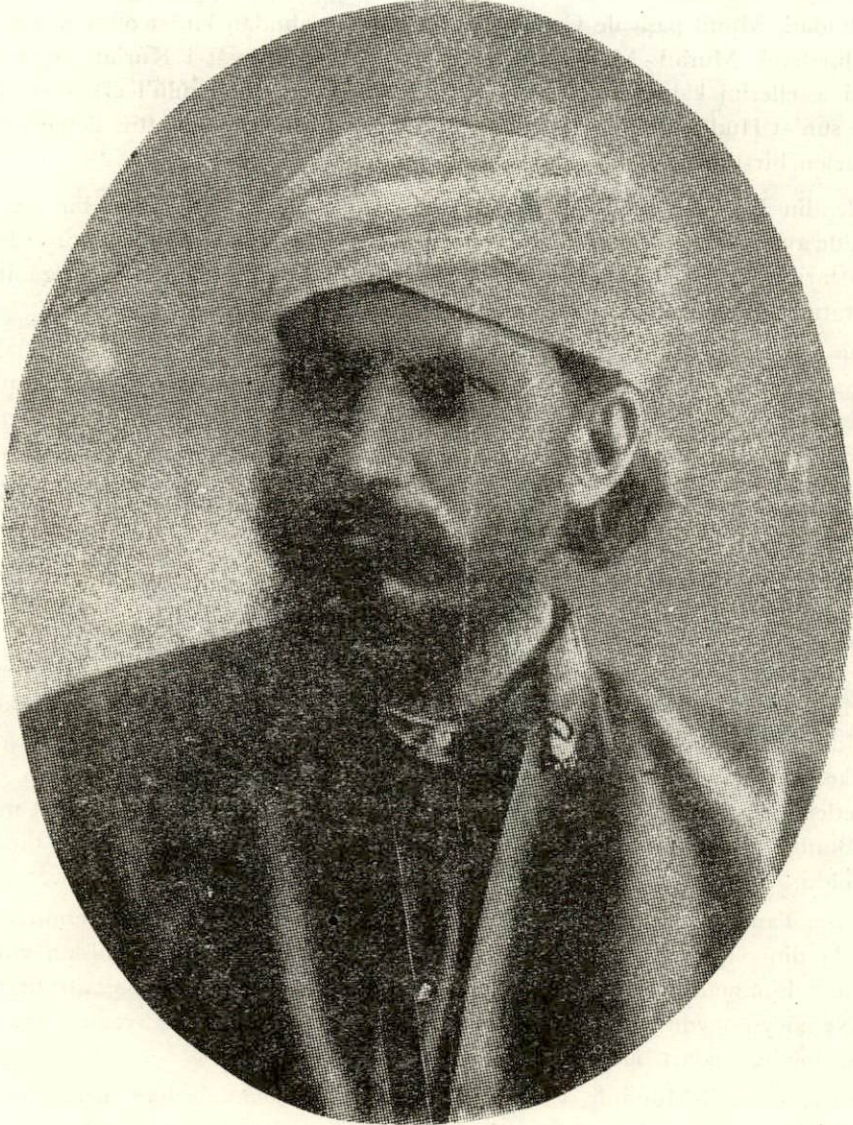
"Lüzûm-ı küfür başka, iltizam-ı küfr yine başka iken, yüzde doksan dokuz ihtimal doğrudan doğruya tekdirini icap eden bir adamı yüzde bir ihtimal ile kurtarmak üzerimize farz iken biz, bil'akis binde bir ihtimal-i zayıf ile yakaladığımızı dinsiz yapıp çıkarıyoruz, gerideki 999 ihtimal-i imâni nazara bile almıyoruz..."

4) *Es-Süyûfü'l-Kavâid* arapça olup, Halil Efendinin oğlu Hayreddin Feyzi tarafından Türkçeye çevrilmiş ve basılmıştır. Korkunç ifadeler ve ağır hükümlerle dolu bir eserdir.

5) M. Hamdi Yazır, *Hak Dîni, Kur'an Dili*, c.I. S. 913-929

6) M. Reşit Rıza, *Tarih'ul-Ustaz El-İmam* C. I. S. 51

“En garibi şurasıdır ki, bütün aktâr-ı İslâmiyede bu unvan ile teşhîr edilen adamların kısm-ı âzamî müslümanlığı, müslümanları müdafaaya vakf-ı hayat etmiş olan ekâbir-i ümmettir; fedâkârân-ı millettir” (7)

Cemaleddin Efgânî

1254 - 1314 H. / 1838 - 1897 M.

Kör taassubun en şiddetli düşmanı olan Akif, o gibiler için bakın ne diyor: “doğrusu bu herifleri dinledikçe gençlerde dinsizlik modasını hemen hemen mazûr göreceğim geliyor. Eğer dinin ne olduğunu bunlardan öğrenseydim mutlakâ İslâmın en büyük düşmanı olurum” (8)

7) Mehmed Âkif, *Sırat-ı Müstekim*, sayı: 91, Cemâziyelevvel-1328/Mayıs 1326

8) Mehmed Âkif, *Sırat-ı Müstekim*, sayı: 95,

İşte aklı başında olan her münevverin şikâyet ettiği bu kör taassub Cemâleddîn'in bu nutkunu bahane ederek hem o büyük din mücahidine ve hem de memleketin ilim ve irfan yuvası olan Dârü'l-fünuna hücumu geçti. Cemâleddîn'i İstanbul'dan kovdurdu, Darü'l-fünûn'u da kapattı, Mehmed Ali Aynının *Darü'l-fünûn Tarihi* adlı eserinde, Safvet Paşanın Sadullah Paşaya gönderdiği bir mektubun sureti var. Bu mektupta Darü'l-fünunun açılışında kendi tarafından, Münif paşa ile Cemâleddîn Efgânî tarafından kırâet olunan Türkçe kelimeâtten bahsederek Murad - Molla Tekkesi şeyhinin bunları âyât-i Kur'âniye ve ahâdis-i şerife zanniyle ellerini kaldırıp duâ ettiğini de kaydediyor. "Meçhûlül-efkâr ve ahval bir Efganlı'nın sun'-ı Hüda olduğunu murad ederek Nübüvvet bir san'attır demesi, güçlükle meydana gelen bir ilim ocağının lağvini mucip olmuştur. diyor. (9)

Cemâleddin Efgânî'nin bu konferansı 1287 Ramazanındaydı. Onun bir de 1286 yılında Zilka'de ayında Dârü'l-fünun'un açılışında söylediği arapça bir hitabesi vardır ki, 22 Zilka'de 1286 tarihli *Takvim-i Vakayi'de* yayınlanmıştır. O Devri aydınlatması, Efgânînin fikirlerine ışık tutması bakımından önemli olan o hitabenin tercümesini veriyorum:

"Allaha şükürler olsun ki, İslâm Devlet-i Aziziyesi (*) göklerinde nice parlak güneşler meydana getirdi; onların ışıklarıyla bütün cihanı aydınlattı; onları vükelâ yaptı ve hilafet kehkeşanına koydu. Müslüman Osmanlı imparatorluğu gökyüzünde ışıldayan aylar meydana çıkardı; onların aydınlığıyla bütün insan oğullarını nurlandırdı; onları vüzerâ yapıp adâlet bölgesine yerleştirdi. Yüksek akıllar, temiz nefler sahiplerine, hâssaten aklı-küll olan ve hidayet yollarını gösterene ve onların nurlarından nur alıp yüksek makamlara ulaşanlara salât olsun.

Kardeşlerimiz; basiret gözünü açınız; ibret gözüyle bakınız. Gaflet uykusundan kalkınız. Bilmiş olunuz ki, İslâm milleti mertebeye en kuvvetli, kıymetce en değerli idi. Akıl, dirayet ve ferasetce çok yüksekti. Mücadele ve çalışma bakımından en çetin şeylere göğüs germekteydi. Sonradan millet rahata ve tembelliğe daldı. Medrese köşelerinde, tekke bucaklarında kaldı. O derece ki iyilik nurları söneyazdı. Maarif bayrakları siline yazdı. İkbâl güneşleri, kemâl halindeki dolunay tutulmaya yüztuttu. İslâm milletlerinin bazıları, başka milletlerin istilâsı altına düştü. Onlara zillet elbisesi giydirdiler. Aziz olan milleti zellil ettiler. Bunlar hep uyanık bulunmamak, tenbellik yapmak, az çalışmak ve dirayetsizlik yüzünden oldu.

Şimdi ise, Tanrıya şükürler olsun, Emîrül-Mü'minîn ve zillü Rabbi'l-Âlemin sayesinde Allah onunla dini ve devleti kuvvetlendirdi ve onun doğruyu gören yetişkin vükelâsının ve vüzerâsının himmetleriyle bu memlekette İslâm milleti uyanmağa başladı; hertaraf aydınlandı. Neredeyse aydınlığı gözleri alacak. Saltanat-ı Muhammediyenin şeref güneşi batıtarafından doğdu, ışıkları bütün ülkelere yayıldı.

Kardeşler, Emîrül-Müminîn ve doğru yolda giden vükelâsı bizlere mektepler, hikmet evleri, ilm ü irfan yuvaları, Dârü'l-fünunlar açtılar. Biz de her maarifi elde edelim. İnsanlık merdiveninde biz de yükelelim. Kendimizi cahâletten ve hayvanlık vasıflarından kurtaralım. Bu iyiliklerinden dolayı onlara düâ etmek, teşekkür etmek bize borçtur. İzzet ve şerefe götüren kemâlâtı tahsil etmeye çalışmamız gerekir. Ömrümüzü boş yere telef etmekten sakınelim. Fursatları kaçırmıyalım. Kendimize ve milletimize faydalı olan şeyleri bir yana bırakarak ömürlerimizi faydasız şeylerle geçirmiyelim. Geçmişlerin şerefini, gelecek nesillerin hukukunu zayi etmiyelim. Bu uğurda rahatımızı terk ederek çalışmalıyız. Bütün düşüncelerimizi, milletimizin ve ebnâ-yı cinsimizin şerefle yükselmesi için harcamalıyız. Hikmet mertebelerine götüren yollara girmeliyiz. Milletın şerefini arttırmaya çalışmalıyız.

9) Ali Cânip, *Hayat* mecmuası, Sayı: 77,1928

*) Ozamanın Padişahı olan Abdülazize telmih ediyor.

Kardeşlerim, artık medenî milletlerden ibret almayacak mısınız? Başkalarının yaptıklarına bir bakın. Çalışmayla maârifin sonuna, yükselmenin gayesine ulaştılar. Artık bizim için de bütün sebebler hazırlanmıştır, terakkiye hiç bir mani kalmamıştır. Ancak tembellik, akılsızlık ve cehâlet ilerlemeye engeldir. Bunları açık söyleyorum. Sonunda bu âdil devlete iltica ederek buraya göçme nimetini bana verdiğinden dolayı Allaha hamd ü senâlar ederim. Beni ve sizleri bu devletin nimetlerinin kadrini, iyiliklerini bilenlerden eyesin. Benim ve sizlerin hepimizin üzerinden rizasını eksik etmesin. Ve bu devlete ilelebed zevâl vermesin.”

17 Ramazan 1287 günlü *Takvim-i Vakayi*, Dârü'l-fünun müdürü Tahsin efendinin hasbel-icâp vazifesinden ayrıldığını yazıyor. Âli Paşanın Sadrazamlığı müddetince Dârü'l-fünun'a kilit vuramadılarsa da iki senedenberi Ramazanda verilmekte olan bu halk konferansları derhal kesiliyor. Âli Paşanın ölümü ile Dârül-fünun da kapatılıyor.

Cemâleddîn için hilâfet merkezi olan İstanbul haram oldu. Bilâhare arzu ettiği takdirde dönebilmek üzere İstanbul'dan uzaklaşmasına dair makam-ı sadâretten emir çıkıyor. Bu ne acı birşeydir. Sâdık tilmîzî Abdu'nun dediği gibi, hakkına nâil olamayarak ve hid-detini içine gömerek İstanbul'dan ayrıldı. 1288 Muharremi başlarında Mısır'a vardı. Konferans Ramazan ayında olduğuna göre konferans hâdisesinden 3-4 ay sonra İstanbuldan ayrılmış oluyor.

Mısır hükûmeti ve aydınları Cemâleddîn'i çok samîmî karşıladılar. Bilhassa Riyad Paşa çok îزاز ve ikram gösterdi. Hükûmet kendisine ayda bin Mısır kuruşu tahsisat bağladı; herkesten sevgi ve saygı gördü. Gençler ve talebe kendisine mürâaatla ilminden, fikirlerinden istifadeye koyuldular. (*) Evi bir mektep halini almıştı. Musahabeleriyle, konferanslarıyla karanlıklar içinde bulunanlara ışık tutuyor, nura muştak genç dimağlarda birer meşale yakıyordu. Felsefe, Kelâm ilminin yüksek esaslarından bahsediyor. Heyet, Fizik, Usûl-i Fıkıh ve Tasavvuf dersleri veriyordu. Talebelerini düşünmeğe, görmeğe, anlamağa ve yazmağa teşvik ediyordu. Bu gayet mühim bir işti. O zamana kadar ihmal olunmuştu. Bu çığırtı o açtı, Abdu'nun dediği gibi: Eli kalem tutan gençler ondan ders ve ilham aldı. Düşünmeyen kafalar düşünmeye, yazmayan kalemler yazmağa başladı. Mısır'a gelişi Arap ülkelerinde başlayan fikir hareketinin başlangıcı oldu. Akılları saran evhâmı bertaraf etmeğe çalıştı. Gönüller taze can buldu, basiretler aydınlandı, talebesini yazıcılığa, edebî, dinî, hükemî yazılar yazmağa teşvik etti. Onun himmeti sayesinde Mısır'da yazı yazmak sanatı ilerledi. O zamana kadar çeşitli konularda yazabilecek kalem sahipleri pek azdı. 10 seneden beri Mısır'da genç ihtiyar yazı yazarların heman hepsi ya Cemâleddîn'den veya onun talebesinden birinden ders almışlardır. Bu hakihati inkâr eden inatçı ve nankördür. Bir çokları ona hased ettiler, bazı felsefî ilimleri öğretmesi vesilesiyle ona ta'n etmeğe başladılar. (10)

Cemâleddîn vardığı yerde millî uyanış fikrini aşıladı. Her millet uyanmalıdır, diyordu. Bu da millî benliğini duymakla olur. Milli duygulardan yoksun millet ölü demektir. Millî cereyanlar islâmı sarsmaz, bilakis kuvvetlendirir. Kuvvetli parçalardan teşekkül eden İslâm camiası elbette kuvvetli olur. Onun için millî cereyanlara karşı gelmedi, Onları destekledi. Bu, şarkın uyanışında bir âmil oldu. Bazı kimseler aleyhinde bulunduğu halde o millî şâirimiz Mehmed Emin'i takdir ediyor, onu millî şiirler yazmağa teşvik ediyordu. Mehmed Emin'e imzalayarak resmini vermişti. Bu, takdirinin bir nişanesidir.

Her manasiyle İslâmın uyandırıcısı olan Cemâleddîn ateşli bir adamdı. Sözleri tesirli idi, etrafındakileri zekâsiyle, bakışlariyle, sözleriyle teshir ederdi. İstibdadın, istilâcılarının aleyhinde idi. Hürriyet istiyordu. Milletlerin gelişmesi için bunu baş şart görüyordu. İslâ-

*) İstanbul'dan taassubun kovdurduğu Efgânî'nin Mısır'da böyle takdir görmesi dikkate değer.

10) Muhammed. Abduh, *Er-red Ala'd-Dehriyyin* Mukaddemesi.

mın uyanıp gelişmesi hiç işine gelmeyen İngiltere daima bu İslâm mücahidini takip ediyordu. Mısır'da siyasî karışıklıklar oluyordu. Mısır'da İngiliz fevkâl'ade komiseri (Komiserü'l-Âli) tahriklere başladı. Ezher çevrelerindedeki Cemâleddinden hoşnut olmayanlar vardı. Çünkü Ezher'de ıslahat yapılmasını istiyordu. Bu ise dar görüşlü, mâzî perest-muteassib zümrenin işine gelmiyordu. Nihayet 1296H./1879M. Eylülünde İngilizlerin isteği ile bu garip mücahit, arkadaşı Ebu Türâb ile birlikte Mısır'dan çıkarıldı. Ezher'de ondan hoşnut olmayanlar var ise de Mısır'dan kovulması İngiltere ve Fransız hükümetlerinin tesiriyle, siyasî sebepler yüzündendir. Ezher Ulemâsının bunda bir tesiri yoktur. Bunu terceme-i halini yazanlar böylece açıklamaktadırlar.

Mısır'dan Hindistan'a gitti. Evvelâ Haydar-Âbâdda kaldı. Mısır'da Ârâbî isyanı, karışıklık çıktığından, bir müddet Kalküte'de ikamete memur edildi. Orada iken meşhur Dehriyyûn risalesini kaleme aldı. Bu eseri Matematik Muallimi Muhammed Vasil'in soruları üzerine 1298/1881 de yazdı. Arâbî vakası yatıştıktan sonra İngiliz hükûmeti, İslâm memleketlerini terk etmesini kendisine bildirdi. O da Avrupaya gitti.

Cemâleddini 1300/1883 de Londrada görüyoruz. İslâm âlemi hakkında İngiliz entrikalarını yakından takip edebilmek için orayı seçtiğini söylüyor. Bu arada Amerikaya da giden ve hattâ Amerika tâbiyetine geçmek istediği bile söylenen Cemâleddin Londrada çok kalmıyor. Değerli tilmîzî ve sadık dostu Muhammed Abduh ile birlikte Paris'e geçiyorlar. Burada üç sene kaldılar ve neşriyat yaptılar. Fikirlerini serbestçe yazmaktadırlar. Cemâleddin ateşli yazılarıyla bir taraftan İslâmları uyanmağa davet ederken, diğer taraftan da İslâm hakkında çok yanlış bilgi sahibi olan garplılara İslâmî, gerçek çehresiyle tanıtmaya çalışıyor. İslâma hücum edenlere cevap veriyor, İslâm milletlerinin mukadderatına müdahale eden istilâcılara hadlerini bildiriyordu. Bu esnada Ernest Renan'ın İslâm ve ilim konusundaki konferansına cevap vererek onunla münakaşa yaptı. Renan'ın İslâmın ilim alanındaki kısırlığına dair iddialarını reddetti (11)

Renan ile tanışıp görüştüktan sonra Renan onu çok takdir etti ve onun hakkında şöyle dedi: "Onunla konuşurken karşımda İbn-i Sinâyı veya İbn-i Ruşdü görüyorum." (12)

Pariste'ki asıl neşriyatı Muhammed Abduh ile birlikte arapça olarak çıkardıkları *El-Urvetü'l Vuskâ* dergisidir. Bu derginin gayesi İslâm âlemini uyandırmak, İslâm memleketlerinde İngiltere'nin siyasî nüfuzu ile mücadele etmektir. İlk sayısı 15/Cemaziyel-Evvel/1301/-13 Mart /1884 tarihinde yayınlanan bu dergi 18 sayı çıkabildi ve 8 ay devam etti. İngilizler onu idareleri altındaki İslâm ülkelerine sokmuyorlardı. Hindistan'da ve Mısır'da satışı yasaktı. Bu durum karşısında daha fazla yaşayamadı, susmak zorunda kaldı.

Cemâleddin 1303/1886 de İran Şahı Nâsıruddin tarafından sarayında yaşamak üzere Tahran'a davet edildi. Orada kendisine yüksek vazifeler teklif olundu. Cemâleddin İranda'dır. Fakat Şah onun gündengüne artan şöhretinden kuşkulanağa başlıyor. Tabii arada hasetci ve fesadçı unsurlar fitneçiliklerine devam ediyorlar. Cemâleddin bunu seziyor ve sıhî sebepler ileri sürerek İran'dan ayrılıyor. Rusya'ya geçiyor. Oradan da ayrılarak Avrupaya gidiyor. Avrupada seyahatta bulunan İran Şahiyle Münih'te görüşüyorlar. Şah onu yine İran'a dönmeğe ikna etmiştir. Beraber dönüyorlar. Sadra'zamın entrikaları yüzünden bu defa İran'dan feci bir surette hudud dışı ediliyor. Sığındığı türbeden alınarak hasta olduğu halde insafsızca

11) Merhum Namık Kemal de Renan'ın iddialarına cevap vermiştir. Bu eseri *Renan Müdafaaamesi* adıyla basılmıştır. 1962 de Milli Kültür Yayınları serisinde yeni baskısı yapılmıştır.

12) Şekib Arslan, *Hâdîrî'l-Âlemi* il; *İslâmî* C. II. S. 289

Bu kaynak, Lothrop Stoddard'ın kitabının arapça tercümesidir. Dilimize Ali Rıza Seyfi, *Yeni Alem-i İslâm* adıyla çevirdi. Arapçasında enteresan ilâveler var.

zencirler içinde İran hududunda Hânikin'e kadar götürülüyor. Böyle feci bir surette hudud dışı edilen Cemâleddîn Basra yoluyla İngiltereye gidiyor. 1308/11 Mart 1891. Afgânî, İran'ın iktisâdiyâtını mahveden İngiliz Tönbek Kumpanyasının aleyhinde bulunmuş, ozaman Şia-ulemâsının Reisi bulunan Mirza Muhammed Hasan Şirâzi'ye yazdığı mektubu, imamın Tönbeki aleyhindeki fetvasında büyük rol oynamıştır. Afgânî'ye reva görülen bu gayr-i insânî ve insafsızca muamele İranlıları Şah aleyhine büsbütün tahrik ediyor. Şah'ın zulmünden ve istibdadından bıkan halk çetin mücadelelerden sonra Şahı başlarından atmışlar ve inkılap olmuştur.

1309/1892 yılında II. Abdülhamid Londra Türk sefiri vasıtasıyla Cemâleddîn Efgânî'yi Türkiye'ye davet etti. O da bu davete icabet ederek İstanbul'a geldi. Bu ikinci gelişti. kendisine ayda 75 lira maaş tahsis olundu ve ikâmetgâh olarak Nişantaşında bir konak verildi.

Meşhur Fransız yazarı Henri Rochefort o sırada Londra'da sürgünde imiş; Cemâleddîn'i sevenlerden imiş. Şekib Arslan'ın beyanına göre Cemâleddîn'in İstanbul'a gitmesinden endişe duymuş, (13) *Hayatımın Maceraları* adlı eserinde Cemâleddîn için şöyle diyor: "O peygamber sülalesindedir, kendisi de peygambere çok benzeyenlerden sayılır."

İlk zamanlarda işler gayet iyi gidiyor. Efgânî, padişahla görüşüyor, Cuma namazını onunla kılıyordu. Fakat kendini çekemiyen bir zümre belirdi. Efgânî Padişah'a bukadar yakın olunca kendileri arka plânda kalanlar olmuştu. Bu işten en çok gocunan ve kuşkulanan da meşhur Ebulhüdâ idi. Âdeti vechile Cemâleddîn'i küfürle, zındıklıkla ithama başladı. Maksudı onu gözden düşürüp kendisi yine ön plânda kalmak, başrolde oynamaktı, Neşrettiği bir risalede kendisine rakip gördüğü üç kişiyi kötölemekte, onların aleyhinde bulunmaktadır. Fadl Alevî Hadramî, Şâzelî şeyhi Zâfir ve bir de Cemâleddîn Efgânî. Bu zatların üçü de Abdülhamid'in yakınlarından sayılırdı. Bilhassa Cemâleddini dinsizlikle, itikâtsizlikle itham etmektedir. Misal olarak gösterdiklerine bakın: Efgânî Boğazda Bendlere gider, oranın temiz havasında gezinti yaparmış; bu gezinti gayet hoşuna gittiğinden bir defa:

"Hacıların Kâbe'yi tavaf ettikleri gibi ben de Bentlerdeki ağaçları tavaf ediyorum" demiş. Bununla bentlerin güzel manzarasından duyduğu hoşnutluğu anlatmak istemiş. Fakat Ebû'l-Hüdâ bunu dinsizlik delili olarak yakalamış. Aczin ve taassubun başka hüneri yoktur. Ebû'l-Hüdânın Efgânî hakkındaki kini ölümünden sonra bile sönmemiştir. 26 Recep 1316 tarihinde Menâr sahibi Reşid Rıza'ya yazdığı bir muktupda: Dergisinde Cemâleddîn'i medh u senâ ettiğinden dolayı ona kızdığını açıklıyor ve o, dinsizin biriydi, diyor. (14)

Efgânî İstanbul'da hasetcilerin kininden, hafiyelerin tåkibinden kurtulamaz bir hale gelmiştir. Bir defa Abdullah Nedim ile Kağıt-hanede Hidiv Abbas Hilmi'ye ratslamışlar ve orada bir ağaç altında çeyrek saat kadar konuşmuşlar. Hafiyeler bunu Abdülhamid'e hemen yetiştirmişler: Efgânî, Abdullah Nedimle Hidiv'e ağaç altında biat ettiler; onu Halife tanyacaklar."

Abdülhamid bunu telmih yoluyla Efgânî'ye sormuş:

— Hilâfeti yine Abbâsi halifelğine mi çevirmek istiyorsunuz?

Efgânî şöyle cevap vermiş:

— Hilâfet benim elimde bir yüzük değil ki, onu istediğimin parmağına takabileyim? (*)

13) Ş. Arslan, *Hâdîru'l-Âlemi'l-İslâmi* C.II, s.294

14) M.R.Rıza *Târihu'l-Üstâz El-İmam*, c I, s. 90.

*) 1892 de Hidivin İstanbul seyahatında Ahmed Şefik ile Ahmed Cevdet Paşa, Mısır ile Türkiye arasındaki gergin durumdan birbirlerine dert yanarlar. Abdülhamidin kızını Hidive vererek arada kurulacak sühriyet müna-sebetiyle dostluk bağlarını kuvvetlendirmeyi düşünürler. Fakat Ebulhüdâ buna mani' olur: Hidivin erkek çocuğu olursa halifelik iddiasına kalkışır, diyerek Hamidin vehmini körükler ve bu dünürlüğü bozar.

Son devrin arap milliyetçilerinin hılâfetin Osmanlı Türklerinden alınması için harekete geçtikleri bir gerçektir. I. Cihan Harbinde arapların Türklere karşı ayaklanması da bu maksadladır. Olaylara sathî bakanlar, arap ısyanına sebep, Cemal Paşanın Suriyede sert bir idare takip etmesini göstermeye çalışıyorlar. Bu yanlış bir görüştür. Cemal Paşa Suriyede bal gibi bir idare yürütseydi ısyan yine olacaktı. Çünkü araplar bu işe çoktanberi hazırlanmaktaydı. Cemal Paşa bunu bildiği için ısyanı önlemek maksadıyla tedbir kabilinden öyle hareket etti. Ahmet Şefik Paşanın *Müzekkîrâtı fi Nısf Karn* adlı eserinde kaydettiği ve Ş.Arslanın *Hâdıru'l Âlemi'l İslâmî* ilavelerinde belirttiği gibi, arapların Türklere karşı harekete geçmeleri, hılâfeti kenilerine almaları için eskidenberi çalışmalar vardı. 1912 yılında Şerif Hüseyin'in isteği ile Mısır prenslerinden biri, fevkalâde salâhiyetle Londraya gönderilip hılâfetin Türklere alınması hususunda İngiliz makamlarıyla müzakerelere başlanıyor, fakat bu fikri İngilizler pek benimsemiyorlar. (15)

I. Cihan Harbinin başında da Şerif Hüseyin İngilizlere ittifak teklif etmişse de İngilizler harbi çabuk kazanırız ümidi ile bu işe yanaşmamışlar; harp uzayınca araplarla anlaşmak zorunda kalmışlar ve Şerif Hüseyin de ısyan bayrağını kaldırmıştır.

Hılâfet meselesinin arasıra bahis konusu yapıldığını ve bunun da İngilizlerin işine yaradığını tarih gösteriyor.

Mısrda A'râbî ısyanı çıkınca Bâb-ı Meşihattan: "A'râbî devlete karşı gelmiş bir âsîdir." diye fetvâ çıkar. Bu fetvâyı ozaman İstanbul'da arapça olarak yayınlanan *El-Cevâib* gazetesi neşreder. İstanbuldaki İngiliz sefiri bu sayıdan bir milyon nüsha alarak Hindistanda müslümanlara tevzi eder. Maksud açık. Hind müslümanlarına: İngilizlere itaat edin, Mısrda bize ısyan eden A'râbî âsî ilân edildi, siz de böyle bir şey yaparsanız âsî sayılırsınız, işte; fetvâ" demek isteniyordu. Ne acı ki, hılâfet makamından İngilizler kendi çıkarlarına, müslümanları idareleri altında tutmak için böyle faydalanıyorlardı. İngilizlerin şarkta hâkimiyetlerini devam ettirmek için bazı din adamlarını âlet ettikleri bir gerçektir. Kâdiyânîliğin kurucusu olan Mirzâ Gulam Ahmed bunlardan biridir. İngilizlere yaranmak için Kur'anı kasdan yanlış tercüme etmişlerdir. "Allaha itaat edin, Rasülüne ve sizden olan ülü'lemre de itaat edin." (16) âyetinden *Sizden* kelimesini atarak mutlak bırakmışlardır ki, bu İngilizlere de itaata şamil olan bir tabirdir. Cmâleddîn böyle şeylerin şiddetle aleyhinde olduğundan İngilizlerin takibinden kurtulamadı ve hiç bir yerde rahat bırakılmadı.

Efgânî, istibda'dın en büyük düşmanıydı. Ozaman İrani koyu istibdadı altında tutan Şah aleyhinde bulunması, Hamidin canını sıkardı (17) İran sefiri de Efgânî'nin bu tutumundan şikâyetçi idi. Bir gün Abdülhamid huzuruna davet ederek Efgânîye bu meseleyi açmış, Efgânî şöyle cevap vermiş: — Şahı mezara sokmadıkça ondan vazgeçmek niyetinde değilim.

15) Ş. Arslan, *Hâdıru'l Âlemi'l İslâmî*, C. IV. S. 391.

16) Nisâ sûresi, Âyet: 58

17) O devirlerde aydınlarda hürriyet fikri uyanmış, istibdât aleyhdarlığı kuvvetlenmişti. Gerek İran Şahının, gerekse Osmanlı Sultanı Abdülhamidin müstebidce idaresini kimse beğenmiyordu. Bu istibdad aleyhdarlığı umûmî idi. İslâm şâiri Mehmed Âkif, Midhat Cemalle müşterek *Acem Şahı* adlı manzume yazarak İrandaki istibdadı kö-tülüyordu. Bu manzume birinci *Safahat*'tadır. Onun ardsıra Abdülhamid devri için yazdığı *Istibdad* şiiri gelir. Birinciyi Midhat Cemalle birlikte yazmışlardı, bunu Midhat Cemalle ithaf ediyor: Âkif burada Hamid ve istibdâd devri için çok ağır mısralar kullanır:

Yıkıldın gittin amma ey mülevves devr-i istibdâd,

*

Semâlardan yüksek tuttunuz bir zill-i mebûmî

*

Ne mel'ünsün ki rahmetler okuttun rûh-ı İblîse

Fakat mademki Emîru'l-Müminin Halife Hazretleri emir buyururlar, ona itaat etmek gerek.

Şarkta hürriyet fikrini yayan ve istibdadı devirmeğe uğraşanlardan olan Efgânî, Hamîde karşı bu sözleri çekinmeden söylüyor. O gayet ateşli, sözünü sakınmıyan bir adammış. En sâdik talebesi Muhammed Abdu onu şöyle tasvir ediyor: Nice defalar, zekâsının yaptığını hiddeti yıkmıştır. Evham içinde yüzen Hamide çekinmeden söylediği bu sözler Hamide Efgânîye karşı bir şüphe uyandırmaktan hâli kâlmassa gerek. Reşid Rızanın kaydettiğine göre ozaman şarkın bu iki müstebid hükümdarı olan Şah ile Abdülhamidin tahtlarından indirilmeleri lüzumundan bahseder ve bu ikisinin hal'i, ayakkabı çıkarmak kadar kolay bir şeydir' dermiş. (18)

Vaktiyle Efgânî, Kazvinde hapisanede Riza Aka Han adında biriyle tanışmış. Bu adam İstanbul'a geldiğinde Efgânî'yi ziyaret etmiş, Nâsiruddin Şahın kötü idaresinden bahsetmişler. Birkaç ay sonra (1896 da) Riza Aka Han, Şahı öldürmüş. Ve öldürürken de şarkta istibdad düşmanı, hürriyet âşkı olan Cemâleddîni hatırlayarak: "Al, Cemâleddîn aşkına!" demiş. Bu yüzden Cemâleddîn'in de bu sükasid işinde parmağı olduğu zannı uyanmış. Tahkikatta Cemâleddîn ve diğer iki kişi bu işte teşvikçi olarak tesbit olunmuş imiş. İran ŞahıBâb-ı Âliden bunların üçünün de teslimini istemiş. Abdülhamid, Cemâleddîni teslim etmemiş' diğer ikisi teslim edilmiştir. Hamidin Efgânîyi koruduğu görülüyor.

Fakat Efgânî artık töhmet altındadır. Durumdan o da rahatsız olmaktadır. İstanbulda İngiliz sefaretî müsteşarı Fils Morise haber salarak kendisinin İstanbul'dan çıkmasını sağlaması ricasında bulunur. Abdülhamid bunu duyunca, İslâmın izzet ve şerefi namına bunu yapmamasını, bir ecnebi himayesine sığınarak Halifenin haysiyetini bu derece kırmamasını istemiş. Bunun üzerine Efgânî bu fikrinden vazgeçmiş. Fakat iş bu raddeye geldikten sonra rahatı büsbütün kaçmış. Konağında âdetâ göz hapsinde yaşar gibi bir hale gelmiş. Bu tarz yaşayıştan hiç memnun olmadığını, kendisiyle görüşen bir Alman seyyahına açıkça söylüyor. Husûsi müsaade almadan kimseyle görüşemiyordu. İşte bu sırada çenesinde kanser çıkmış. İrade-i seniyye ile Saray doktorlarından Kamburzâde İskender Paşa ameliyyat yapmış. Fakat ameliyat başarılı çıkmamış. Efgânî hakkın rahmetine kavuşmuş. Bu yüzden ortaya dedikodular yayılmış. Mâverdi'nin Ahkâmı's-Sultâniyye'sini terceme eden müsteşrik Komte Lavn Ostorog'un Şekib Arslana söylediğine göre Cemâleddîn ile aralarında dostluk varmış. Ameliyattan sonra kendisini çağırarak ameliyatı kontrol etmesi için bir doktor göndermesini rica etmiş. Gelen doktor ameliyatın gerektiği gibi yapılmamış olduğunu, temizliğe itina gösterilmediğini söylemiş. (19) Kamburzâdenin metin seciyesini tanıyanlar, onun böyle bir vicdansızlığa âlet olacağına ihtimal vermiyorlar. Ancak Iraklı bir diş doktoru varmış, Cemâleddîn'in dişlerini muayene için sık sık gelirmiş. Zabtiye Nezareti bu adamı para ile satın alarak Cemâleddîne karşı hafiyeye olarak kullanırmış. Bütün şüpheler onun üzerinde toplanmakta. Cemâleddîn'in ölümünden sonra daima düşünceli, kederli bir hali varmış. Ameliyatı bunun bozduğu söyleniyor. Bu işte Cemâleddîni çekemeyenlerden olan Ebu'l-Hüdânın parmağı olduğu kuvvetleniyor. Yoksa Şâir Eşrefin bir hicviyyesinde dediği gibi, Abdulhamidin bir kahvesini içmekle zehirlenmiş değildir.

18) M. Reşid Rıza, *Târihu'l Üstâz El-İmâm*, C. I. S.71

Hal'i kelimesi ayak kabı çıkarmak manasına da olduğundan Halifenin hal'ından bahsederken böyle demiş. Bu münasebetle vaktiyle Eşref Edip tarafından yayınlanan *Âlem-i İslâm* adlı eserde şu söylentiyi okuyoruz: (El-uh detu ale'r-râvî)

"Abdülhamid hali'den çok korkarmış. Hali' manasını andırıldığı cihetle Kunuttan (ve nahleu) kelimesini okudukça tüyleri ürperirmiş, Hattâ bir zamanlar o kelimenin düâ-i Kunuttan silinmesi hakkında tasavvuratta bulunduğu meşhurdur. Bil'âhare başına geldi."

Abdurreşid İbrahim, *Âlem-i İslâm*, C. II. S. 168

19) Ş. Arslan, *Hâdiru-l Âlemi'l İslâmî*, C.II, S. 297

Cemâleddîn'in vefatı 1314/1897 yılı 9 Mart günündedir. Nişantaşında Teşvikiyye camiinde namazı kılınarak Maçkada Şeyhler mezarlığına defnolundu. Nur içinde yatsın.

Mezarı, İslâm dostu Amerikalı Mr. Charles Crone tarafından, Müzeler Müdürü rahmetli Halil Beyin tensipleri vechile, 1926 yılında yaptırılmıştır.

İşte İslâmı uyandırmak için çalışan bir zekânın sayfaları böylece kapandı. O, Müslümanların geriliğine, derin gaflete dalmalarına pek üzülürdü. Müslümanların ahlâkı o derece bozulmuş ki, ıslâh ümidi bile yok, meğerki eskiler temizlenip yeniden yaratılan yeni bir nesil meydana gelsin, derdi. Tarihte İslâm ıslâhatçısı olarak anılacak.

Ömrü mücadelelerle, seyahatlerle, sürgünlerle geçti. Bir yerde oturup dinlenemedi. Evlenmedi. Abdülhamit ona evlenmesi teklifinde bulununca şöyle cevap vermiş:

— Ben şimdiye kadar ömrümü garip bir kuş gibi dal üzerinde geçirdim, Ömrümün sonunda nasıl yuva yapayım?

Vardığı yerde sözleriyle, yazılarıyla müslümanları uyandırmak için uğraşan bu mücahid adamın bu yüzden başına gelmedik hal kalmamıştır. İstanbula geldiği zaman kendisine ne gibi arzuları olduğu sorulunca:

— Kalem, kâğıt, mürekkepten başka ne gönderilirse teşekkür ederim. Cevabını vermiş. Bu sözün taşıdığı mana çok incedir.

O yüksek bir âlim değil, fakat büyük bir mütefekkidir. Hizmetleri büyük oldu. Fazla eser bırakmadı, fakat dağınık milletleri birleştirmeye çalıştı. En mühim eseri Maddecilere karşı yazdığı eseridir. Bunu Mısır müftüsü Muhammed Abduh farscadan arapçaya çevirmiş ve 1312 de *Er-Red Ala'd-Dehriyyin* adıyla Mısırdaki basılmıştır. Bu eseri Şamlı Münir efendi Türkçeye çevirmiş ve bu tercemeyi Cemâleddîn gözden geçirmiş, bir mektup ile Abdülhamide kendisi sunmuştur. Bu nusha Yıldız Kütüphanesinde olup basılmamıştır. Eserin Aziz Akpınarlı tarafından yapılan tercümesi 1956 da Dinayet İşleri Başkanlığınca yayınlanmıştır. Dr. İsmail Mazhar, Melka's-Sebil adlı eserinde bu kitabı ilmî metodlara pek uygun bulmamakta ise de yazıldığı zaman göz önünde tutulunca değeri anlaşılır.

Cemâleddîn ıslâhat isteyen, inkılâpçı ruhlu bir adamdı. Müslümanların daldıkları zillet ve gerilik içinden silkinip kalkınabilmeleri için derhal inkılâp istiyordu. Zaman kaybına razı değildi. İstiklâl Marşı şâirimiz Mehmed Âkif Ersoy, Efgânî'nin bu inkılâpçı cephesini *Safahatın* altıncı kitabı olan *Asım*'da Türk gençlerine anlatmaktadır, yazımızı o mısra'larla bitirelim:

Gâlibâ söylediğim yoktu? Evet, hiç yoktu:
Mısırın en muhteşem üstâdı Muhammed Abdu,
Konuşurken neye dairse Cemâleddînle,
Der ki tilmizine Efgânlı:

—“Muhammed, dinle.

İnkılâp istiyorum, başka değil, hem çabucak.
Öne bizler düşüp İslâmı da kaldırmazsak,
Nazariyyat ile bir şeyler olur zannetme..

.....
— “Şüphe yok, hakk-ı semûhileri var üstâdın..

Gidelim bir yere, hattâ şu bizim Sûdana,
Yeni bir medrese te'sis edelim urbana.

Daha üç beş te faziletli mücâhid bulalım,
Nesli tehzip ile, i'lâ ile meşgûl olalım;

Çıkarıp gönderelim, hasılı, şeyhim, yer yer,
Oradan Âlem-i İslâma Cemâleddinler.”

— “Bu, fakat, yirmi yıl ister ki kolay görmiyorum..
Yirmi günlük işe bak sen.”

Cümlesi nûr içinde yatsınlar.

17 Nisan 1962